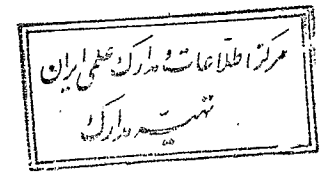

۱۳۷۳

۱۳۷۴ / ۲ / ۱۹

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ

تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خوارزم
(از آغاز تا قرن پنجم هجری)

استاد راهنما: دکتر عزیزالله بیات

استاد مشاور: دکتر علی اصغر مصدق

پژوهش: ربابه صبری

سال تحصیلی ۷۲-۷۳

✓✓

تقدیم به پدر و مادرم

✓✓

فهرست مطالب

مقدمه

بررسی منابع و مأخذ

بخش اول: فرهنگ و تمدن خوارزم از قدیمترین روزگار تا پایان دوره ساسانیان

فصل ۱ بررسی تمدن ما قبل تاریخ خوارزم

فصل ۲ خوارزم در متون دینی ایران قدیم

فصل ۳ بررسی اسطوره‌ها و افسانه‌ها درباره خوارزم

فصل ۴ قبایل ایران شرقی و نقش آنها در تحولات سیاسی قرن ۶ ق. م

فصل ۵ امپراطوری هخامنشیان، خوارزم در مجموعه ساتراپیهای دولت هخامنشی

فصل ۶ موقعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، خوارزم از قرن سوم ق. م تا قرن اول ق. م

فصل ۷ بررسی موقعیت سیاسی، اجتماعی، فرهنگی خوارزم از قرن اول م تا قرن سوم م

بخش دوم: جغرافیای تاریخی خوارزم در قرن چهارم ه. ق

فصل ۱ بررسی پدیده‌های جغرافیایی در خوارزم

فصل ۲ بررسی موقعیت جغرافیایی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی شهرهای خوارزم

فصل ۳ بررسی روابط اقتصادی و تجاری در خوارزم

بخش سوم: بررسی تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خوارزم از قرن اول

ه. ق تا قرن پنجم ه. ق

فصل ۱ انقراض دولت ساسانیان و حمله اعراب به آسیای مرکزی در قرن اول ه. ق

فصل ۲ بررسی موقعیت سیاسی خوارزم در قرن دوم و سوم هجری

فصل ۳ بررسی موقعیت و وضعیت خاندانهای حکومتگر در خوارزم، آل عراق و آل مأمون

فصل ۴ سقوط خوارزم

فصل ۵ بررسی تحولات علمی و فرهنگی در خوارزم در دوره حکومت خاندان آل مأمون در

خوارزم، بزرگان خوارزم

نتیجه

فهرست منابع و مأخذ

عکسها و نقشه‌ها

مقدمه

از دیرباز نواحی مختلف آسیای مرکزی محل بر خورد اقوام متفاوت بوده است. در واقع، این نقطه از جهان همانند چهار راهی بوده است که اقوام مختلفی همچون قبایل آریایی، تاتارها و اعراب و ترکها از آن گذشته‌اند. مظاهر فرهنگی اقوام یاد شده در این سرزمین با هم تلاقی کرده‌اند و در حین اثر گذاشتن بر فرهنگ بومی منطقه خود نیز تأثیراتی گرفته‌اند. این سرزمین جلوه‌گاه مظاهر فرهنگی اقوام ایرانی، هندی، چینی، ترک و عرب بوده است. امروز وضعیت سیاسی، فرهنگی و اقتصادی منطقه باعث شده است توجه عدّه زیادی از متفکرین و دانشمندان به این منطقه جلب شود. از همین روی تلاشهای بی وقفه‌ای در جهت شناسایی همه جانبه این منطقه بعمل آورده‌اند؛ بخصوص در زمینه فرهنگ و تمدن غنی این منطقه از جهان کوششهای فراوانی بعمل آمده است.

دانشمندان در جریان تحقیقات خود، نکات بسیاری را روشن نموده‌اند؛ از جمله اینکه: آسیای مرکزی از گذشته تا به امروز سهم بسیاری در تحولات سیاسی، اجتماعی جوامع آسیایی داشته است و امروز این منطقه بایستی همچون گذشته در جایگاه تاریخی شایسته خود قرار گیرد. در یک قرن اخیر در نتیجه عملیات باستان‌شناسان در نواحی مختلف آسیایی مرکزی اطلاعات مفیدی بدست ما رسیده است. این اطلاعات بیشتر در زمینه‌هایی چون: سنتهای هنری آسیای مرکزی و گرایشهای دینی و مسائل سیاسی و اقتصادی این منطقه می‌باشد؛ و ما با توجه در این یافته‌ها می‌توانیم نقش مثبت و سازنده آسیای مرکزی را در مبادله مظاهر فرهنگی بین شرق و غرب دریابیم؛ نقشی که در اعتلای فرهنگ بشری تأثیری عظیم داشته است.

در شناخت این منطقه بیش از هر چیزی مدیون باستان شناسان روسیه هستیم و ایشان با زحمات بی‌وقفه خود نکات تاریک بسیاری را بر ما روشن نموده‌اند. پژوهشهای تاریخی، مردم شناسی، جامعه‌شناسی ایشان بسیار حائز اهمیت است؛ زیرا بر منابع اصیلی استوار است. عمر پژوهشهای دانشمندان روسیه در آسیای مرکزی به صد و بیست سال می‌رسد. البته، باید تأکید نمود، از موقعی که این منطقه ضمیمه خاک روسیه تزاری شد؛ این تحقیقات آغاز شد؛ و به مدت پنجاه سال طول کشید. با اینکه بعضاً این پژوهشها با دقت بسیار انجام می‌گرفت؛ ولی متأسفانه اغلب این تحقیقات که به منظورهای سیاسی انجام می‌گرفت از راه صواب منحرف می‌گشت. در حدود هفتاد سال نیز دانشمندان اتحاد جماهیری شوروی سابق این تحقیقات را پی‌گیری کردند. اینان نیز متأسفانه واقعیت‌های تاریخی را با تحلیلهای مارکسیستی مخلوط می‌کردند و علیرغم آن همه کوشش نمی‌توانستند تصویر درستی از واقعیات بدست بدهند در طول سالیان درازی افرادی چون "دیاکونوف"، پوکاچنگوآ "لوکونین"، "تالستو" و "ششکین"، سرپرستی هیئتهای تحقیقاتی در آسیای مرکزی را به عهده داشتند. مکتب ایران شناسی لینگراد (پطرزبورگ) چند تن از مشهورترین متخصصان تاریخ، مردم شناسی و قوم شناسی را به دنیا عرضه نمود. افرادی چون "بارتولد" که به حق در راه شناسایی فرهنگ و تمدن آسیای مرکزی زحمات فراوانی کشید و کتاب ترکستان نامه او به حق یک اثر بزرگ می‌باشد و او در این اثر به خوبی حق مطالب و واقعیات تاریخی را برای خواننده ملموس و روشن نموده است. بدون اینکه تحلیلهای غیر منطقی را وارد کارش نماید. در مقابل عده دیگری از دانشمندان شوروی سابق هدفشان این بود که فرهنگ این منطقه را جدای از فرهنگ ایرانی بررسی نمایند. و ایشان سعی نمودند که پیوندهای عمیق بین ایرانیان و برادرانشان در آسیای مرکزی را قطع نمایند اینان برای مردم آسیای مرکزی فرهنگی کاذب آفریدند. ولی در این کار زیاد موفق نبودند؛ زیرا آثار بدست آمده در نواحی مختلف آسیای مرکزی نشان دهنده همسانی خیره کننده‌ای با آثار بدست آمده از ایران دارد. افراد سرزمین کهن آسیای مرکزی از قدیمیترین زمانها نسل اندر نسل در فضای فرهنگی می‌زیسته‌اند. که یکسانی فراوانی با فرهنگ و تمدن ایرانی داشته‌است. حتی نحوه نگرش آنها به جهان چه در بعد فرهنگ اساطیری و چه در آئینهای مذهبی با فرهنگ و تمدن ایرانی تشابهات فراوانی دارد. انگیزه این

تحقیق شناخت. سرزمینهایی است که در طول هزاره‌ها با فرهنگ و تمدن ایرانی پیوندهای بسیار نزدیکی داشته‌اند چه در نگرشهای دینی و چه در نگرشهای اساطیری و چه در دیدگاههای این جهانی و در طول تاریخ اقوام مختلف آسیای مرکزی، همراه با ایرانیان ساکن در فلات ایران، در ساختن فرهنگ و تمدن غنی ایرانی شریک بوده‌اند شناخت این پیوندهای عمیق فرهنگی و تاریخی که در طول تاریخ بین ساکنان فلات ایران و مردم آسیای مرکزی برقرار بوده، امروز نهایت ضرورت دارد؛ زیرا امروز این مردم از یوغ سلطهٔ گرانبار شوروی سابق آزاد شده‌اند و در صدد بر آمده‌اند تا دوباره به هویت اصیل خویش برگردند. ما اینک باید در صدد برقراری روابطی نزدیک با این اقوام باشیم. باشد که بتوانیم در سایه کوششهای بی‌وقفه به اعتلای فرهنگ و تمدن ایرانی در خارج از موقعیت مرزهای کنونی کمک نمائیم.

محدوده کار در این تحقیق مشتمل است بر بررسی تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خوارزم از قدیمترین روزگار تا ابتدای قرن پنجم هجری. این تحقیق به سه بخش بزرگ تقسیم شده است.

نظر به اهمیتی که گذشتهٔ خوارزم در مجموعهٔ تمدن بشری داشته است، بخش اول به بررسی تاریخ فرهنگ و تمدن خوارزم در دوره باستان اختصاص یافته است. بخش اول مشتمل بر هفت فصل می‌باشد. فصل اول به پیدایش نخستین واحه‌های مدنی و شکل‌گیری فرهنگ و تمدن مستمر در این سرزمین پرداخته است. فصل دوم به بررسی جایگاه خوارزم در اسناد و متون دینی ایران قدیم پرداخته است. خوارزم به عنوان یکی از قدیمترین سرزمینهای ملت اوستا جایگاه والایی در متون دینی ایران قدیم دارد. این سرزمین محبوب بهدینان بوده است. فصل سوم به اسطوره‌های خوارزم اختصاص یافته است. خوارزم به عنوان یک سرزمین کهن منشاء اسطوره‌ها قرار گرفته است که تحقیق در این افسانه‌ها برای شناخت روند تحولات فرهنگی در خوارزم و مناطق جنوبی آن یعنی ماوراءالنهر و خراسان اهمیت فراوان دارد. فصل چهارم به بررسی تحولات سیاسی و اجتماعی خوارزم و آسیای مرکزی در قرن ششم و هفتم ق.م پرداخته است. در فصل ششم تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خوارزم از قرن سوم و ق.م تا قرن اول ق.م بررسی شده است و در فصل هفتم تحولات سیاسی و اجتماعی خوارزم از قرن سوم میلادی تا

قرن ششم میلادی مورد بررسی قرار گرفته است.

بخش دوم به جغرافیای تاریخی خوارزم در قرن چهارم هجری اختصاص یافته است. موقعیت جغرافیایی خاص خوارزم حضور بیابانهای عظیم، آب و هوای خشن و سرمای شدید شکل ویژه‌ای به جغرافیای انسانی این سرزمین بخشیده است. در فصل اول پدیده‌های جغرافیای خوارزم همچون، رودها، کوهها و دریاچه خوارزم مورد بررسی قرار داده شده است. فصل دوم این بخش به بررسی موقعیت سیاسی اجتماعی اقتصادی شهرهای خوارزم پرداخته است و در فصل سوم به بررسی روابط تجاری و اقتصادی خوارزمیان با اقوام و طوایف مختلف پرداخته شده است.

در بخش سوم، تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی خوارزم از قرن اول هجری تا قرن پنجم هجری مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل اول این بخش سقوط دولت ساسانیان و حمله اعراب به ایران و آسیای مرکزی مورد بررسی قرار گرفته است. سرزمین خوارزم همچون ماوراءالنهر در ثغر سرزمینهای اسلامی قرار گرفته بود. اولین هجوم اعراب به خوارزم در زمان عثمان صورت گرفت ولی این هجوم موفق نبود تا اینکه در سال ۹۳ ه. ق. قتیبة بن مسلم باهلی خوارزم را فتح نمود منافع حکام عرب همیشه با منابع مردم آسیای مرکزی و بخصوص خوارزم در تضاد بوده است. در نتیجه تا پایان قرن دوم هجری مدام بین مردم آسیای مرکزی و اعراب درگیری بوجود می‌آمد. در فصل دوم به اثرات حکومت اعراب در آسیای مرکزی و بخصوص خوارزم پرداخته شده است و بررسی نتایج حکومت اعراب در آسیای مرکزی و خوارزم مهمترین موضوعی بوده است که در این فصل بدان پرداخته شده است.

در فصل سوم به بررسی موقعیت و وضعیت خاندانهای حکومتگر در خوارزم پرداخته شده است در فصل چهارم سقوط سلسله مأمونیان در خوارزم مورد بررسی قرار داده شده است. این خاندان از خاندانهای ایرانی بودند و دربار ایشان یکی از مجامع بزرگ ادبی در زمان خود بود و مأمونیان از مشوقان بزرگ علم و ادب بودند. در فصل پنجم به بررسی تحولات علمی و فرهنگی در خوارزم پرداخته شده است. خوارزم در قرن ابتدای پنجم یک مرکز بزرگ علمی بود، و در صحنۀ تاریخ علم و هنر دانشمندان بزرگی از خوارزم برخاسته و در این فصل به تنی چند از این

بزرگان اشاره شده است.

در پایان وظیفه خود می‌دانم مراتب حق شناسی عمیق خود را به جناب آقای دکتر عزیزالله بیات که هدایت و راهنمایی مرا در امر تحقیق به عهده داشتند تقدیم دارم. ایشان با راهنماییهای خود گره‌های بزرگی را که بر سر این تحقیق بود گشودند. همینطور از جناب آقای دکتر مصدق که در امر تحقیق و نوشتن رساله مرا یاری نمودند کمال تشکر و امتنان را دارم. ایشان در مقاطع مختلف تحقیق گره‌گشای معضلات این تحقیق بودند. همینطور از استادان گرانقدرم آقایان دکتر خلعتبری و دکتر امامی خویی که با نظراتشان، همچنین در اختیار قرار دادن بعضی از مآخذ، مرا در امر تحقیق یاری دادند، تشکر می‌نمایم.

ربابه صبری

بهمن ۱۳۷۳

بررسی منابع و مآخذ

بررسی‌ای که در این تحقیق از منابع می‌شود، بررسی جامعی نیست. هدف از این بررسی بدست دادن حداقل آگاهی از منابعی است، که در این تحقیق از آنها استفاده شده است.

در رابطه با موضوع مورد تحقیق، بار تولد دانشمند بزرگ روسی، در اثر جاودانی خود ترکستان‌نامه کتابشناسی مفصلی ارائه داده است. وی از اکثر منابع عمده مربوط به تاریخ و جغرافیای آسیای مرکزی و ماوراءالنهر استفاده نموده است. وی در تألیفش علاوه بر منابع دست اول، یکسری از مطالعات و تحقیقات جدید را معرفی می‌نماید، که در باب شناسایی همه جانبه آسیای مرکزی و مراکز مهم فرهنگ و تمدن در این منطقه بسیار در خور توجه‌اند.

بر تولد اشپولرنیز در کتاب ایران در قرون نخستین اسلامی، شرح بسیار مفصلی از منابع و مآخذ مختلف داده است که بسیار ارزشمند است. در این تحقیق سعی شده است، تا آنجا که امکان دارد از منابع و مآخذی که در دو اثر یاد شده مبنای کار این دو دانشمند بزرگ قرار گرفته است، استفاده شود. ولی متأسفانه به سبب کمبود وقت و وسعت بیش از اندازه موضوع، همچنین به دلیل عدم دسترسی به بعضی از منابع و مآخذ، این مهم به انجام نرسید.

منابعی که در این تحقیق از آنها بهره گرفته شده است، به هفت موضوع تقسیم بندی می‌شود. این

هست موضوع عبارتند از:

۱- منابع و مآخذ ایران باستان، اسناد دولت ایران، منابع و مآخذ یونانی

۲- یافته‌های باستان شناسی

۳- تاریخهای عمومی

۴- تاریخهای محلی

۵- سفرنامه‌های و کتب جغرافیایی

۶- زندگی‌نامه‌ها

۷- آثار ادبی

منابع تاریخ ایران قبل از اسلام

کتیبه بیستون: این کتیبه، از مهمترین کتیبه‌های دوره هخامنشیان می‌باشد. در این کتیبه داریوش اول اقدامات خود را در رابطه با سرکوبی مدعیان سلطنت شرح داده است. در این کتیبه، همچنین داریوش شرح ممالک و قلمرو خود را بیان داشته است. نام خوارزم در این فهرست به صورت Hurarazmi آمده است.

کتیبه شوش: این کتیبه نیز از آن داریوش یکم است. در این کتیبه داریوش شرح ساختن کاخی در شوش را بیان داشته است. نام خوارزم در این کتیبه نیز ذکر شده است. از خوارزم جهت ساختن کاخ داریوش فیروزه می‌آوردند.

منابع دوره ساسانی

از مهمترین منابع دوره ساسانی، که در آن راجع به حدود ایران صحبت شده است، "رساله شهرستانهای ایران" می‌باشد. در این اثر، از یکصد و ده شهر بحث شده است. این کتاب، اولین بار توسط "بلوشه" در سال ۱۸۹۵ میلادی به چاپ رسید بعدها مارکوارت چاپ دقیق‌تری از آن انجام داد. کتاب راجع به شهرها، روستا و مسیر راههای بازرگانی اطلاعات خوبی دارد. در این اثر خبر بسیار کوتاهی راجع به بنای شهر خوارزم آمده است که به نظر نمی‌رسد صحیح باشد.

منابع یونانی

در بین آثار مورخان یونانی، آثار هرودوت را می‌توان مهمترین اثر باقیمانده دانست. وی در حالی کارناس یکی از شهرستانهای استان کاریه متولد شد. این شهر، در آن زمان جزء استانهای کشور هخامنشیان بود. از زندگانی او، چیزی در دست نیست. تاریخ هرودوت مشتمل بر مطالب سودمندی در ارتباط با تاریخ ایران است. اساس کار او بیشتر بر روایات شفاهی بوده است. گویا او اطلاعات خود را از کارمندان ایرانی در آسیای صغیر کسب نموده است. با این حال اطلاعات او راجع به میزان مالیاتها و همچنین طرز زندگانی مردم ایران شرقی بسیار جالب است.

آریان: او یکی از مورخان بزرگ یونانی بود که آثار زیادی در زمینه تاریخ، جغرافیا و فلسفه از خود باقی گذاشته است. ولی امروز، همه این آثار از بین رفته است. مهمترین اثر او کتاب "آنا بازیس" است که درباره سفرهای جنگی اسکندر می باشد. اساس کتاب آریان براساس روایات اریستوبول و بطلمیوس است. در رابطه با آسیای مرکزی و جنگهای اسکندر، در این نواحی اطلاعات بسیار جالبی ارائه می دهد. بخصوص اطلاعاتی که او راجع خوارزم و پادشاه خوارزم می دهد، در نوع خود بی نظیر است.

استرابو: وی در حدود سال پنجاه قبل از میلاد، در یکی از ایالات آسیای صغیر بدنیا آمد و مدتی از عمر خود را در مصر سپری کرد. اثر معروف وی، کتابیست در جغرافیا که مشتمل است بر هفده کتاب، این کتاب ظاهراً متمم یکی دیگر از کتابهای او موسوم به حوادث تاریخی بوده که امروز اثری از آن در دست نیست.

کتاب استرابو در رابطه با اوضاع جغرافیایی و تحولات سیاسی ایران شرقی اطلاعات بسیار ارزنده ای در بر دارد. از جمله حاوی مطالب جالبی درباره جنگهای کوروش باقبایل ماساگت ها است. مضافاً بر اینکه مشتمل بر نحوه زندگی قبایل مختلف است که از نظر تاریخ اجتماعی جهان آن روزگار، بسیار پر ارزش است.

کاوشهای باستانی

کاوشهای باستان شناسی برای کشف دورانهای تاریخی آسیای مرکزی در قرن بیست شروع شد. بخصوص بعد از جنگ جهانی دوم کاوشهای باستان شناسی با سرعت بیشتری انجام گرفت. در این زمینه، باستان شناسان روسیه سهم بسیار زیادی داشتند.

اولین حفاریهای در خوارزم بوسیله تالستوو انجام گرفت. او در جریان حفاریات خود، آثار زیادی از دوره نوسنگی و دوره فلز کشف نمود. همچنین وی موفق به کشف شهرها و دژهای بیشماری در خوارزم شد، از جمله این شهرها توپراق قلعه و کوی کریلگان قلعه می باشد. او در توپراق قلعه موفق به کشف اسنادی به زبان خوارزمی شد و سپس به همراه لیوشیتز شروع به

خواندن این اسناد نمود.

تالستوو، در کوی کریلگان قلعه اشیاء سفالی و فلزی فراوانی را کشف نمود، و به مدد این یافته‌ها نظریات قابل توجهی در باب فرهنگ و تمدن خوارزم قدیم ابراز نمود.^(۱) متأسفانه تالستوو وقایع تاریخی را با دیدگاههای مارکسیستی تفسیر نموده است، و این مسئله کار او را خدشه‌دار ساخته است.

در رابطه با دین، آداب و رسوم مربوط به مراسم تدفین نیز آثار جالبی از گورهای خوارزم بدست آمده است. این امر نشان دهنده این امر می‌باشد که، مردم خوارزم در دوره نوسنگی و فلز همچون اقوام ساکن در بین النهرین به زندگی پس از مرگ معتقد بوده‌اند. خانم "کادگوا"، با توجه به آثار باز یافته در گورستانهای بازار قلعه و توک قلعه این عقاید را به طرز بسیار جالبی برای ما توضیح می‌دهد.^(۲)

یکی دیگر از محققان بزرگ روسیه (شوروی سابق) "باباجان غفوراف" است. وی خود از مردم آسیای مرکزی بود، و در زمینه شناخت فرهنگ و تمدن آسیای مرکزی بخصوص اقوام تاجیک، تبحر بسیار داشته است. وی در کتاب ارزشمند خود تاریخ مردم تاجیک، وقایع آسیای مرکزی را از قدیمترین زمانها تا دوره تسلط کمونیزم شرح داده است. جلد اول این اثر، مربوط به فرهنگ و تمدن آسیای مرکزی از قدیمترین زمانها تا دوره تسلط مغولها می‌باشد. وی در این کتاب، مطالب بسیار مهمی در رابطه با فرهنگ، تمدن، هنر و عقاید دینی مردم خوارزم بیان کرده است.^(۳)

در ارتباط با هنر، چون اشیای کشف شده بسیار زیاد است، بیش از زمینه‌های دیگر می‌توان اثر تألیف شده یافت. از جمله کتابهایی که در این تحقیق از آنها استفاده شد عبارتند از:

1- S.P. Tolstov, Posledam Dre vne - khorezmiyskoy mTsvivilizatsii, Moskva, Leningrad: Izd.- vo ANSSSR, 1948

بدنبال تمدن باستانی خوارزم

- Sp.Tolstov, V.A. Lirshitz, Decipherment and interpretation of the khwarazmia inscriptions from tok-tala. Moscow: Nauka, 1964

2- A.V. Gudkova, inscriptions Tok - kala Tachkent: Nauka, 1964

3- B.G. Gafurov, Istoriya Tadzhikskog. Narodo. Vol 1 Moskva: Nauka, 1963

باستان شناسی در آسیای مرکزی تألیف گرگوار فرمکین و باستان شناسی در اتحاد جماهیری شوروی تألیف الکساندر مونگایت می باشد. در این دو کتاب شرح جامعی راجع به هنر در خوارزم داده شده است.^(۱)

محقق بزرگ دیگری، که در زمینه شناساندن فرهنگ و تمدن خوارزم زحمات زیادی کشیده است، ماسون می باشد. کتاب مشهور او، سرزمین هزارشهر است. وی ضمن تشریح فرهنگ و تمدن در آسیای مرکزی شرح بسیار جالبی راجع به فرهنگ و تمدن خوارزم داده است.^(۲)

مجموعه مقالات که از طرف مجله باستان شناسی شوروی توسط انستیتوی باستان شناسی مسکو، هر ساله چاپ می شود، نیز اطلاعات بسیار ارزنده ای راجع به آسیای مرکزی و خوارزم در بردارد. این انستیتو، هر ساله کتابی با عنوان "Arkheologicheske - otkryliya" چاپ می کند. همچنین مجموعه مقالاتی راجع به فرهنگ و تمدن، دیرین شناسی، تاریخ، جغرافیا و همه مسایل مربوط به خوارزم توسط عده ای از پژوهشگران روس نوشته شده است که بسیار جالب توجه می باشد.^(۳)

سکه شناسی

شناخت سکه های ضرب شده در خوارزم برای فهم دوره های تاریخی خوارزم اهمیت فراوان دارند. هم اکنون در روسیه چندین مجموعه بزرگ از سکه های سلاطین و فرمانروایان مختلف آسیای مرکزی وجود دارد، که در موزه معروف ارمیتاژ نگاهداری می شود. بطور کلی، با توجه در سکه های ضرب شده در خوارزم، پی به اوضاع و احوال سیاسی و اجتماعی خوارزم می بریم. از قرن دوم ق.م تا قرن دوم میلادی، سکه های خوارزم به شکل و فرم سکه های یونانی بود. و این به دلیل وجود حکومت یونانی - باختر در (بلخ) بود، اینان حامی سستهای هلنی در منطقه بودند. بتدریج با از

1- G.frumkin , Archarolog insoriet central Asia , leiden koln , 1970

- Alexander. mongait, Archarology in U.S.S.R, Moscow 1959

2- V.m. masson, strana Tysiachy Gorodov , Moskva: Nauka, 1966

3- M.A.Itin ... idr, kul'turai iskusstvo drevnego khorezma. Moskva, Nurka, 1981. هنر و فرهنگ در خوارزم باستان

سرزمین هزارشهر

سرزمین هزارشهر

میان رفتن پادشاهان این سلسله، نفوذ فرهنگ هلنی نیز در منطقه محو شد، و در خوارزم نیز دوباره سکه‌هایی به فرم سنتی ضرب می‌شد. امروز بازسازی نام کلیه فرمانروایان خوارزم از روی سکه‌هایشان کاری بس دشوار است. درباره مسکوکات دوره باستانی خوارزم، سه تألیف سودمند در دست داریم.

۱- سکه‌های خوارزم تألیف و یان برگ B.I.vainbeg^(۱)

۲- مسکوکات اولیه در آسیای مرکزی تألیف M.Mitchiner^(۲)

۳- ملاحظاتی درباره مسکوکات اولیه ماوراءالنهر تألیف R.N.Frye^(۳)

سفرنامه‌ها

آن دسته از منابع، که در خصوص این ناحیه به زبان چینی نگاشته شده حائز اهمیت فراوان است. در قرن دوم میلادی، سفیر پادشاه چین به آسیای مرکزی آمد. وی در نظر داشت تا با حاکمان این ناحیه تماس برقرار نماید، و آنان را با چین متحد کند، تا به کمک هم جلوی قبایل هون را بگیرند. گویا این سفیر، در مأموریت خود موفقیت نداشته است. وی در بازگشت به کشورش گزارش این سفر را می‌نویسد. این گزارش‌ها حاوی مطالب بسیار مهمی از اوضاع و احوال این منطقه می‌باشد. سفیر پادشاه چین در این گزارش‌ها به تشریح وضعیت قبایل، شهرها و جاده‌های بازرگانی پرداخته است.^(۴)

تواریخ خاندان سلسله تانگ نیز از جمله مأخذ چینی می‌باشد که اخبار جالبی از مناطق غربی چین در بردارد. بخصوص این گزارش‌ها حاوی مطالب بسیار جالبی از خوارزم را دارا می‌باشند در

1- B.I: Vaynberg, moneti drevnego khorezma, Moskva: Nauka, 1977

2- M.Mitchiner, The early coinage in central Asia; London, 1973

3- R.N. Frye , Notes on the early coinage of Trans oxiana, Translated by Y.m Namabin opera minnra vol 2, shiraz 1977

4- W.M. McGvern, The early Empires of central Asia North carlina, press 1939

باب ارجاع به منابع چینی کتب زیر اطلاعات ذیقیمتی را در خود دارند.^(۱)

تاریخهای عمومی

طبری: ابوجعفر جریر بن یزید بن خالد بن طبری یکی از مورخان مشهور ایرانی می باشد. اثر مشهور او تاریخ الرسل و الملوک است که شرح حال سلاطین، پیامبران و خلفا است. این کتاب مشتمل است بر حوادث تاریخی از آغاز آفرینش و حوادث آن تا سال ۳۰۲ هجری خاتمه می یابد. کتاب او شامل اطلاعات بسیار زیادی راجع به تاریخ ایران و سلسله پادشاهان ایران قبل از اسلام است. طبری راجع به فتوحات مطالب بسیار مفصلی را ضبط نموده است. اطلاعات وی در خصوص فتح آسیای مرکزی بسیار جالب و مفصل است، وی مبارزات مردم آسیای مرکزی را به خوبی شرح داده است.

مسعودی: ابوالحسن علی بن حسین مسعودی از فرزندان عبدالله بن مسعود یکی از صحابه معروف است. وی در قرن سوم هجری بدنیا آمد. او به بلاد مشهور اسلامی مسافرت نمود، و علاقه زیادی به جمع آوری اطلاعات داشته است. مهمترین کتاب او مروج الذهب است که حوادث آن تا سال ۳۳۶ هجری قمری خاتمه می یابد. او غیر از موضوعات تاریخی به عقاید دینی ایرانیان، رومیان، هندیان و چینیان هم توجه داشته است. در رابطه با موضوع مورد بحث، یعنی آسیای مرکزی اطلاعات بسیار جالبی ارائه می دهد، بخصوص در رابطه با خوارزم و نتایج سلطه اعراب در خوارزم حاوی اطلاعاتی است، که در نوع خود کم نظیر است. همچنین اطلاعات بسیار ارزنده ای راجع به اقوام اسلام و خزرها در بردارد.

ابن قتیبه: ابومحمد عبدالله بن مسلم بن قتیبه، وی ایرانی بوده که در کوفه یا بغداد متولد شده است. وی صاحب کتب تاریخی متعددی است. اثر معروف وی المعارف است. المعارف کتابی است در زمینه تاریخ که وقایع را از زمان خلقت عالم شرح داده است. و به شرح حال ملوک یمن، شام، حیره و ایران پرداخته است. در رابطه با فتح ایران و آسیای مرکزی مطالب فوق العاده

۱- تشکری، عباس، ایران به روایت چین باستان، تهران، مؤسسه روابط بین الملل ۲۵۳۶